

[ג] ואל יענה השומע 'אמן' בקדיש, כי אם במקום שהחזן אומר: 'ואמרו אמן'¹⁹.

[ד] ולא יזרה אדם עפר או אפר על שום כתיבה כדי לנגבה²⁰, אפילו על כתבים ייחודיים^{אוצר החכמה}, שקורין ייטילשכ²¹, כי בזיון כתיבה הואכא²². אבל אבן הזוחלת, שקורין

לא מן הליתן הוא אוכל. והוא אמר סימן לדגים, איזה הוא דג טהור: כל דג שזנבו נסדק, 'פצרות' בלעז – הוא טהור; וכל שאינו נסדק – אינו טהור. כך נאמר מפי רבינו יהודה חסיד בין רבינו שמואל נביא, זכר לברכה" (א' קוזמה [מהדירה], מעשה רוקח על-פי כתי"י 'ספר סיני', א, הלכות איסור והיתר, סי' תתיג, ירושלים תשע, עמ' 141-142; עמנואל, שם, עמ' 27. המובאה ע"פ תיקוני שני המהדירים).

19. אז "שליח ציבור מזהיר לציבור: אמרו אחרי 'אמן', לקבל מה שאמרתי לכם" (סידור הרוקח, עמ' רמד; והשווה: שם, עמ' תלז-תלח). ודברי רבינו באו לאפוקי ממנהג הגאונים והרמב"ם, שהיה כנראה גם מנהג ספרד. לדעת רב סעדיה גאון, יש לענות 'אמן' גם אחרי 'יתגדל ויתקדש שמייה רבה', בין 'יתברך ישתבח', ואחרי 'שמייה דקודשא בריך הוא' (ראה: סדור רב סעדיה גאון, מהדורת ש' אסף [ואחרים], ירושלים תשא, עמ' לה; אבודרהם [עם פירוש 'תהלה לדוד'], סדר הקדיש, ירושלים תשסא, עמ' קסו). וזו דעת רב עמרם גאון (סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשסח, עמ' יא) והרמב"ם (רמב"ם, סדר התפילות, נוסח הקדיש). וכנראה כן נהגו בספרד. ראה ספר המנהיג, הלכות תפילה, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשלח, עמ' נח-נט: "מה שנהגו בספרד שצונן 'אמנין' בקדיש... אנו מבקשים מה' שיתקיימו הדברים... וכן נכון לומר אמנין בקדישים... ואין מנהג זה לא בצרפת ולא בפרובינצ'א, וישר בעיניי מנהג ספרד". והשווה: שם, הלכות שבת, עמ' קסו.

וכדעת רבינו, שיש לענות 'אמן' רק כשהחזן אומר 'ואמרו אמן', כן דעת תלמידו. ראה סידור הרוקח, עמ' רמו: "יזהר החזן שיאמר 'ברוך הוא לעילא', שלא יענו 'אמן' בינתונים הציבור, כי אין לענות אמן בקדיש כי אם חמש פעמים, כנגד חמשה חומשים...". וכוונתו ל'קדיש שלם', שבו החזן אומר 'ואמרו אמן' חמש פעמים וממילא יש חמשה 'אמנים'. וזו גם דעת הטור, או"ח, סי' נו, המביא לדעת רב עמרם גאון וכותב שאין נוהגים כמותו: "ולא נהגו עתה לומר 'אמן' אחרי 'יתברך' ולא אחרי 'שמייה דקודשא בריך הוא'". אך איני יודע אם 'ולא נהגו עתה' משקף את אשכנז (מוצאו של ה'טור') או ספרד (מקום כתיבת חיבורו) של זמנו, והשווה: י"ד גלינסקי, ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14: אספקטים היסטוריים, ספרותיים והלכתיים, ע"ד, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 252 ואילך.

20. כדי 'לנגב' ולהסיר טעות כתיבה בעוד הדיו לח. דרך אחת היתה לקנח את הדיו באצבעו (ספר חסידים, מ"ו, סי' תשיד, עמ' 185: "אדם שכותב טעות ובעוד הדיו לח, והוא מקנח באצבעו..."), אך היו סופרים שכנראה לא רצו ללכלך את ידם והשתמשו בעפר או אפר כדי להספיג כתיבה לחה, ובהוראה שלפנינו אוסר ר' יהודה החסיד שיטת ניגוב מבזה זו.

השימוש בעפר או אפר לצורך 'ניגוב' וספיגת נוזלים שונים מוכר כבר מתקופת התלמוד הבבלי (ראה: עבודה זרה עד סע"ב - עה רע"א וברש"י), וכנראה שבזמנו של ר' יהודה החסיד נהגו הסופרים להשתמש בהם כדי 'לנגב' טעות כתיבה קודם שנתייבשה. לא מצאתי תיעוד מפורש לכך, אך כך ניתן להבין מספר 'פילוביבלון' (Philobiblon) שחיבר ריכרד דה בורי (Richard de Bury), בן המאה הארבע עשרה, שם המחבר נותן בפי הספר את תלונותיו על גורלו המר שמסב לו האדם: 'עפר ועשן שאנחנו מלאים מהם תמיד, החלישו את כוח הראייה שלנו עד כדי עיוורון' (מ' כרמלי-וינברגר, 'אהבת הספר ב'ספר חסידים' וב'פילוביבלון', סיני, נו [חורף תשכח], עמ' קסא). וכנראה כוונתו לעפר ש'מלאו' אותו כדי להספיג כתיבה לחה (וה'עשן' הוא כנראה עשן הייבוש של הדיו הלח כדי שהסופר יוכל להמשיך בכתיבתו, ראה: ספר חסידים, מ"ו, סי' תרס, עמ' 175; כרמלי-וינברגר, שם ובהערה 21).

21. צרפתית עתיקה: chartele / chartelle, צורה מוקטנת של charte = נייר, מסמך. תודתי לפרופ' סיריל אסלנוב שתרגם למעני את הלעזים שבסעיף זה וגם ברר מתוך הנוסחאות השונות את תעתיקים העברי הנכון (עי' בנרשם בשינויי הנוסחאות).

22. ר' יהודה החסיד הזהיר הרבה על הדרכים הנאותות בהעתקת והפקת ספרים ועל כבוד וקדושת הספרים בכלל. ראה: ספר חסידים, מ"ו, סי' תרלח-תשמ"ו, עמ' 171-189; סי' תתתקלט-תתתקסג, עמ' 417-419, ובמקומות נוספים ומפוזרים על פני החיבור. וראה גם: מ' גידמן, התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים, א, בתרגום א"ש פרידברג, ווארשא תרנ"ו, עמ' 150-154; ש' אסף, 'עם הספר והספר', באהלי יעקב: פרקים מחיי התרבות של היהודים בימי הביניים, ירושלים תשג, עמ' 6-26; כרמלי-וינברגר, 'אהבת הספר' (לעיל, הערה 20), עמ' קנט-קעה; M. Beit-Ari, 'Ideals Versus Reality: Scribal Prescriptions in Sefer Hasidim and Contemporary

• מוריה, שנה שלוש ושתים, גליון ג-ה (שעה-שעז), שבט תשע"ג